

***GHENDTSCH*E TOESTANDEN**

‘ZIEKE LIEDEN’ OVERAL BUITEN DE STADSPOORTEN

Deel 1

Het Zieklien, een zijstraatje van de Maaltebruggestraat in de Sint-Pieterstationwijk (Sint-Pieters-Aalst) herbergt een Gents stukje folklore waarvan Lodewijk De Vriese een mooie beschrijving wist te geven. In zijn *Een wandelingsken in 't ronde van Gent* hangt hij een levendig beeld op van de jaarlijkse Zieklienkermis waarbij de ‘burgemeester van 't Zieklien’ een belangrijke rol speelde¹. Heel wat minder plezierig is het werkelijke verhaal dat achter die naam verborgen zit. Hij betekent ‘zieke lieden’ (zieke lieën) of ‘beziekten’ en dat waren tot in de Late Middeleeuwen uitsluitend melaatsen (leprozen).

In de Gentse geschiedschrijving zijn enkel het Zieklien op Sint-Pieters-Aalst en het Rijke Gasthuis tussen de Torrepoort en de Brugsepoort goed gekend als leprozenoorden. Het eerste vanwege een toevallig blijven voortbestaan van Zieklien als plaatsnaam en later als straatnaam. Het tweede vooral doordat talrijke schriftelijke gegevens voorhanden zijn en ook omdat de instelling na de omvorming tot klooster in de 17de eeuw de naam ‘Rijke Gasthuis’ bleef dragen die refereert naar zijn vroegere functie. Het nog bestaande gebouwencomplex tussen de Hoogstraat en Rasphuisstraat - Marialand herinnert daar trouwens nog aan.

Maar er waren heel wat meer plekken toegewezen aan melaatsen. In dit artikel gaat de aandacht vooral naar een onbekend gebleven aspect van de leprozensituatie: de zeer specifieke verblijfplaatsen van de melaatsen ‘ter poorten’: buiten de Gentse stadspoorten.

Voor we daaraan toe zijn, bekijken we in dit eerste deeltje even de betekenis en verspreiding als toponiem (plaatsnaam) van de term ‘zieke lieden’ en proberen we vooral de eigenaardige middeleeuwse houding tegenover melaatsheid min of meer te begrijpen. Waarom werden melaatsen buiten de poorten gesloten? Het antwoord ligt niet zomaar voor de hand.

Ziek is gelijk aan melaats ... en melaats is gelijk aan ziek

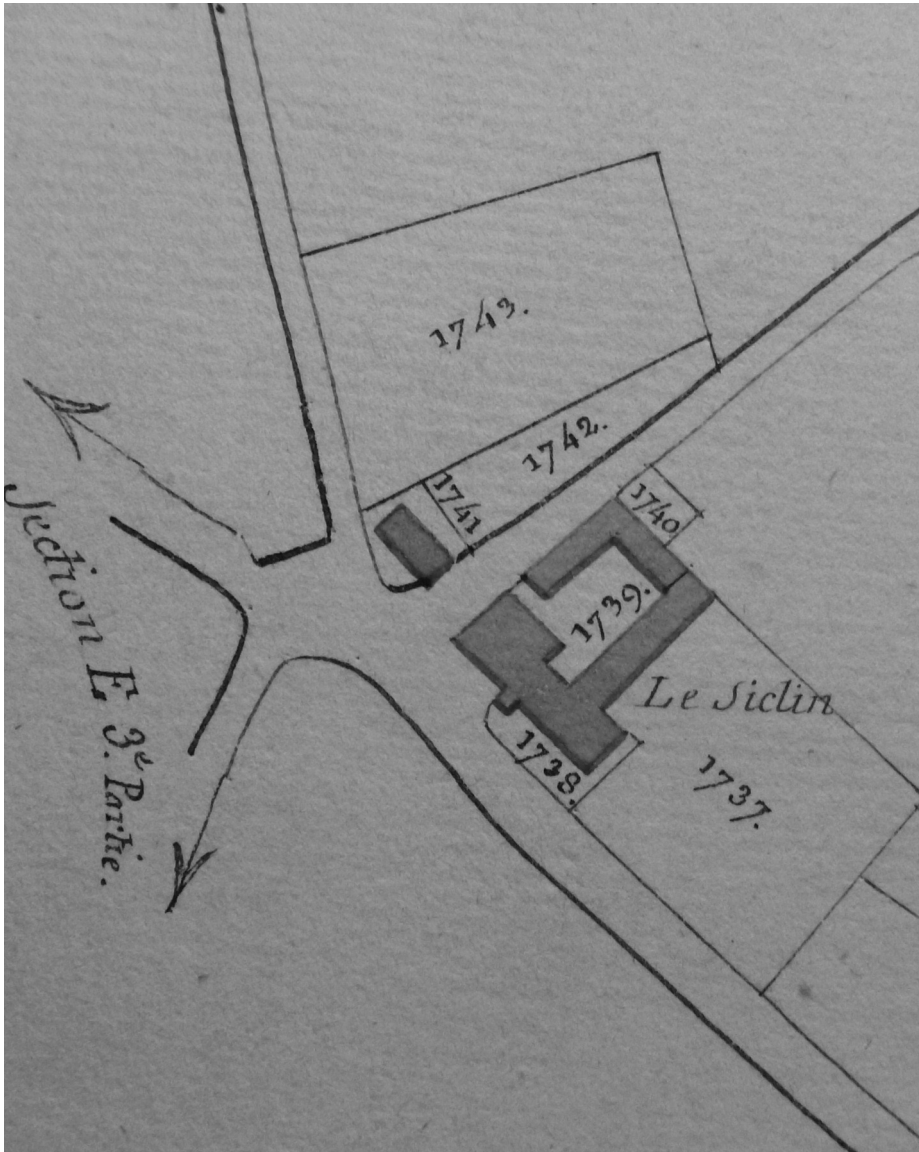
‘Zieke lieden’: toch wel een eigenaardige term, waar heel wat achter verborgen zit. Om te beginnen iets heel opmerkelijk. In verband met melaatsheid had men het in de late middeleeuwen (vanaf ongeveer 1250 tot 1500) uitsluitend, op een enkele vermelding van ‘lazarie’ na, over ziek, beziekt, beziekte lieden, zieke lieden, ziekhuis of ziekhof en, zoals we verder zullen zien, akkerzieken of veldzieken. De woorden melaats(heid) en leproos (leprozerij) waren in het Vlaams niet gebruikelijk².

In het Frans is de situatie gelijkaardig. Een melaatsenhuis of leprozerie heet in die taal *maladrerie*. Ons woord melaatse heeft trouwens dezelfde herkomst als ‘malade’. Daarin zit het Latijnse woord ‘malus’ of ‘male’ en het Franse ‘le mal’ dat zowel het kwaad als de ziekte of de aandoening betekent. In de oude Gentse teksten had men het ook over de witte en de bruine ‘evele’, waarin je moeiteloos het Engelse ‘evil’ en het Nederlandse ‘euvel’ herkent: nog maar eens het kwade, het slechte³.

Onvoorstelbaar voor ons: ziek zijn was gelijk aan melaats zijn ... Het geeft aan hoe gevreesd de lepra was en hoe wijd verbreid. Al moet hier onmiddellijk aan toe gevoegd worden dat de diagnose van de ziekte allesbehalve onfeilbaar was⁴. Dat kunnen we zelfs afleiden uit een andere term voor de aandoening: lepra, een woord dat ook in de naam steekt van de ziekteverwekker, de bacterie *Mycobacterium leprae* (verwant met de tuberculosebaci). ‘Lepra’ bevat immers ‘lepos’, Grieks voor schub, en dat laat meteen al vermoeden dat zeer waarschijnlijk psoriasispatiënten en mensen met allerlei chronische huidaandoeningen, tot en met schurft, verkeerdelijk als leprozen aanzien werden. De ziekte verdween bij ons nagenoeg geheel in de 17de eeuw.

‘Zieke lieden’ in veel steden en in plattelandsgemeenten

Van ‘zieke lieden’ getuigen ook in andere steden talrijke verloren gegane en hier en daar nog bestaande plaatsnamen. Zo vind je in het Frans-Vlaamse stadje Bergues (Sint-Winoksbergen) een *rue du Zickelin*, oorspronkelijk buiten de stadsmuren, verwijzend naar de melaatsenkolonie der Ziekeliëen (Zieke Liederen)⁵. Mechelen heeft zijn Ziekeliëdenstraat, een smal verbindingsstraatje tussen de Korenmarkt en het Onze-Lieve-Vrouwkerkhof. Dat is binnen de oude stad, maar de naam is afkomstig van een in 1190 buiten de stad opgericht onderkomen voor leprozen dat aan het einde van de 16de eeuw naar die plaats verhuisde. Het is een typisch geval: de ziekte was verdwenen en van het bezit en de inkomsten van het leprozenhuis werd gebruik gemaakt om een klooster op te richten binnen de stadsmuren. Dat nam naast de inkom-

Hoe het Zieklie overleefde als plaatsnaam, zien we op de Atlas parcellaire de la Ville de Gand uit 1809 (Stadsarchief Gent DD12, detail) met le Siclin aan de hoek van de Kortrijksesteenweg (onder op de afb.) en de Ganzendries (boven rechts).

sten ook de naam over.

Minder bekend is dat ook veel plattelandsdorpen ‘Zieke Lieden’ als toponiem kenden, meestal één per dorp. Dat was bijvoorbeeld het geval voor het Brugse Vrije. Dat een stadje als Deinze aan de ‘zieke lieden’ een welbepaalde plaats toeweest, lijkt niet zo verwonderlijk. In Eeklo had men de *Sieken huusekins* (1547). Minder voor de hand liggend zijn de vermeldingen in kleinere Oost-Vlaamse plaatsen. Zo was er een *Ziekeliervedelt of Sieckplaetseken* in Baardgem en in Aaigem (Erpe-Mere) werd nog in 1674 een huis genaamd het *sieckhuys* vermeld. In Ursel had men het in 1448 over een stede (woonplaats) *behuust met eenen cleenen huusekine gheheeten ‘t siec huusekine*. Meer dan waarschijnlijk waren die ‘dorpsziekenhuizen’ niet meer dan zeer primaire hutjes ‘van plak en stak’ (van leem tussen houten verbindingen en vier hoekstaken).⁶

Wellicht kwamen die er mede op voorschrift van de centrale overheid, die zich in die tijden overigens slechts zelden in positieve zin bemoeide met het welzijn van haar onderdanen. Ook daarbij ging het om de ‘zieke’. De administratie van de hertog van Bourgondië omschreef in 1472 duidelijk waaraan de dorpen ‘naar oude gewoonte’ zich moesten houden: *te kiesene eene plaetse ende die te behuusene omme daer te wonen de vorseide ziecke*. De leprozen moesten voorzien worden van een bed en huisraad, indien nodig. Ze hadden recht op een zekere hoeveelheid hout en om de twee jaren een ‘huik’ (kapvormige mantel).⁷

‘Ter poorten’

Eenmaal de diagnose gesteld, werden de ‘zieke lieden’ of ‘beziekten’ buiten de gemeenschap gestoten. Dit betekende dat ze letterlijk buiten de stad gesloten werden. Daar mochten ze bivakkeren op speciaal voor dat doel toegewezen, welbepaalde plaatsen. Niet om het even waar en in elk geval buiten de stadspoorten.

De locatie van de leprozenverblijven werd steevast aangeduid als ‘ter poorten’. Dit hoefde overigens niet te betekenen dat de aan de zieken toegewezen plaatsen net buiten die poorten lagen⁸. Over het Zieklied kan er geen twijfel bestaan. Dat ligt bij de Maaltebruggestraat, een heel eind buiten de stadswallen en de Kortrijksepoort of Pedercellepoort, destijds ongeveer op de plaats van de huidige stadsring. Minder evident is het wat dat betreft voor de hierboven aangehaalde leprozerie Rijke Gasthuis achter de Hoogstraat. Daar moeten we er ons rekenschap van geven dat ook dit huis ten tijde van de stichting buiten de toenmalige stadspoort en stadsvesten lag: de Torrepoort bij de Poel en de Houtlei, die toen een vestgracht was.

In deel 2 van dit artikel zullen we de Gentse locaties ‘ter poorten’ meer uitgebreid beschrijven.

Vrees voor besmetting?

Lepra is slechts minimaal besmettelijk en de incubatieperiode (tijd tussen het opdoen van de infectie en het verschijnen van de eerste ziektesymptomen) is meestal erg lang, verschillende jaren, tot zelfs 30 of meer. Het is lang niet zeker dat vrees voor besmetting de achterliggende reden was bij die voor ons onbegrijpelijke, maar toen algemeen aanvaarde uitwijzing en toewijzing van verblijfplaatsen, die teruggaat tot ver in het verleden.

De notie van besmettelijkheid lijkt zich slechts langzaam ontwikkeld te hebben vanaf de 13de eeuw. Hoe kan men anders verklaren dat in het kruisvaarder-milieu iemand als de jeugdige (13 jaar) Boudewijn IV in opvolging van zijn vader ‘Frankisch’ koning van Jeruzalem werd, ondanks het feit dat de ziekte bij hem al waarneembaar was? Ook later was de ‘uitstoting’ slechts relatief. In deel 2 zullen we zien dat de rijke leprozen het huis aan de Hoogstraat mochten blijven bewonen ook nadat het in de 14de eeuw binnen de stadswallen was komen te liggen. In de leprozerie verbleven zowel melaatsen als gezonden. Deze laatste vormden een min of meer religieuze broeder- en zustergemeenschap en ze genoten zelf ook van de prebende (provende of prove, min of meer gelijk aan kost en inwoon) verbonden aan het gasthuis. Ook in andere steden werden de leprozerieën geleidelijk aan bewoond door meer en meer gezonden. Sommige van die instellingen werden zelfs bepaald populair.

Het uiterst gedetailleerde reglement uit 1236 van de Gentse leprozenhuis, *der lazarze hus*, het huis van de ‘lazaarzen’, bevat overigens geen enkel gebod of verbod dat duidelijk bedoeld is om besmetting tegen te gaan. Opmerkelijk is dan nog dat de maatregelen die in die richting zouden kunnen wijzen, verband houden met voedsel of voedselproductie, een hoogst onwaarschijnlijke manier van overdracht bij deze aandoening¹⁰.

Wellicht lag vooral het chronische, destijds ongeneesbare karakter van de aandoening en de blijvende zichtbaarheid van de letsels aan de basis van de afkeer en de uitsluiting. De getroffenenen waren dan ook letterlijk en voor iedereen zichtbaar gestigmatiseerd (stigma betekent vlek, meest in de slechte zin: schandvlek).

Misschien was de ‘buiten de poort’ maatregel, die enkel deze ziekte viseerde (of wat men er voor hield) en niet de talrijke andere infecties, mede geïnspireerd door de bijbel. De uitgebreide voorschriften in verband met melaatsheid (of wat er voor doorging) in het bijbelboek Leviticus (hoofdstuk 13 en 14) ver-

Leproos met klep, bedelnap, typische hoed en 'vlieger' (schoudermantel of huik).
Illustratie uit De Potter, F. (1891), De leproos in de middeleeuwen, waarschijnlijk nagetekend van een ons onbekend origineel.

Net zoals bij Lazarus likt hier een hondje de zweren op de benen van de melaatse.
Het hondje was even onvermijdelijk als de klepper op middeleeuwse afbeeldingen van 'de' melaatse.

melden het afzonderlijk gaan wonen¹¹. Daartegen pleit dan weer dat dezelfde houding tegenover melaatsheid aangenomen werd in werelddelen die niet beïnvloed waren door Joods - Christelijke ideeën (India, Polynesië).

Bedelen zoals de arme Lazarus

De arme leprozen ‘ter poorten’, veel talrijker in aantal dan de enkele gegoede ‘zieken’ opgenomen in het leprozenhuis, mochten het zien te redden met bedelen. Meer dan waarschijnlijk speelde daarin navolging van het evangelieverhaal van de arme Lazarus (Lucas 16) in zekere mate mee. Deze ‘arme Lazarus’, lag overdekt met zweren aan de poort van een rijk man te sterven. *Er was eens een rijke man die gewoon was zich te kleden in purperen gewaden en fijn linnen en die dagelijks uitbundig feestvierde. Een bedelaar die Lazarus heette, lag voor de poort van zijn huis, overdekt met zweren. Hij hoopte zijn maag te vullen met wat er overschoot van de tafel van de rijke man; maar er kwamen alleen honden aanlopen, die zijn zweren likten.*¹²

De evangeliefiguur Lazarus werd aanzien als melaats, werd zelfs patroon van de melaatsen en de ziekte werd daarom ook als de lazarië aangeduid. Hetzelfde woord was in gebruik voor hun verblijf. Een afleiding daarvan is lazaret: een afgelegen plaats toegewezen aan zieken (vandaar veldlazaret). Lazaretten, waar zieken verzorgd worden, waren er echter vóór de 16de eeuw, de periode waarin de ziekte heerste in onze streken, nog helemaal niet.

Op een hierbij gereproduceerde afbeelding zie je dat mooi geïllustreerd: net als bij Lazarus likt een hondje de ‘zweren’ op de benen van een leproos met typische bedeluitrusting. Dat bedelen kan ook een verklaring vormen voor de locatie van hun verblijfplaatsen, meestal aan een belangrijke interlokale weg buiten de poort.

De melaatsen moesten goed herkenbaar zijn van op afstand. Ze waren onder andere verplicht een klepper te hanteren, iets wat ons in het Nederlands de fraaie woorden klikspaan en klaploper opleverde. Dat instrument was niet zozeer bedoeld om de gezonden op afstand te houden als wel om aandacht te trekken.

Dat ‘mogen’ bedelen was voor de leprozen een voorrecht dat zijn oorsprong vond in de eigenaardige middeleeuwse houding tegenover de ‘beziekten’. Enerzijds was er het aanvoelen dat de ziekte het gevolg was van zonde, anderzijds de idee dat de zieke door God uitverkoren was om vanwege zijn lijden in de hoogste hemel opgenomen te worden. Enerzijds vrees en afschuw, anderzijds liefde en vrijgevigheid, het gevoel waarop het Lazarusverhaal appelleert. De rijke man kwam immers na zijn dood in de hel terecht, terwijl de arme Lazarus door God liefdevol werd meegenomen naar het rijk der

Een wel erg ongewone herinnering aan de middeleeuwse leprozenzorg: het opschrift uit 1180 boven de ingangspoort van het Gravensteen, in nagenoeg intact gebleven uitvoering en schrijfwijze. In de derde laatste lijn de naam van gravin Sibylle (CIBILIE), hoogst merkwuurdigste 'leprozenverzorgster' in Jeruzalem en moeder van Filips, graaf van Vlaanderen en Vermandois, bouwer van het toegangscomplex.

hemelen. De naam Lazarus is trouwens afgeleid van het Hebreeuwse El azar (God hielp).

Onvermijdelijk was daarbij ook dat sommige bedelaars zich uitgaven als melaatsen, ook nadat de ziekte verdwenen was of zeldzaam geworden¹³. Bedenk daarbij dan dat 'belazeren' eveneens afgeleid is van de naam Lazarus. Klikspanen en klaplopers belazeren de goegemeente ... De nog bestaande woordafleidingen zijn allesbehalve vleiend: wellicht een gevolg van allerhande misbruiken waarin de melaatsen zowel de rol van slachtoffer als van dader konden spelen, niet zelden tegelijk.

Dat alles moeten we in een brede kader zien. Vanaf ongeveer het jaar 1000 ontstond er, samen met een ongeziene economische expansie in West-Europa, een ware 'liefdadigheidsobsessie' met verheerlijking van de arme als verpersoonlijking van Christus. Talrijke caritatieve instellingen werden toen gesticht. Rijke en hoogadelijke lieden deden aan melaatsenzorg. Zo was er bvb. gravin Sibylla (1116 -1165), dochter van Fulco (Foulques), graaf van Anjou en enige tijd ook 'koning' van Jeruzalem. Ze huwde in Palestina met Dirk van de Elzas, graaf van Vlaanderen en Vermandois. Na een aantal jaren verblijf in onze streken overtuigde ze haar echtgenoot samen met haar opnieuw naar dat land te trekken, zo vertelt haar geschiedenis. Ze bleef er nadat Dirk terugkeerde. Jarenlang, tot aan haar dood in 1165, wijdde ze zich aan de verzorging van melaatsen in het Sint-Lazarushuis, het monasterium van Bethanië bij Jeruzalem. Of ze dat eigenhandig deed, weten we wel niet. Ze verbleef er als kloosterlinge, en dat nog wel tijdens het leven van haar man, die drie jaar na haar stierf. Die Sibylla zou de Gentenaars niet onbekend mogen zijn: haar naam prijkt al sinds 1180 en tot op heden boven de ingangspoort van het Gravensteen.¹⁴

Luc Devriese

Met bijzondere dank aan Griet Maréchal

Anno 2012 is de naam van Sibylle mooi verguld en in de originele schrijfwijze weergegeven op het Gravensteen, goed leesbaar (voor wie goeie ogen heeft).

NOTEN

- ¹ Het verhaal van Don Julio Sysso, alias Jules Seys, alias kromme Seys, burgemeester van 't Ziekliën uit de onvindbaar geworden publicatie van De Vriese werd o. m. overgenomen in Andelhof, E. *Galerij van Gentsche typen*, Gent, 1942, p. 23-50.
- ² Viaene, A., Leprozen en leprozerijen in Vlaanderen. In: *Collationes Brugenses et Gandavenses*, 1961, jg. 7, p. 293-294 (eveneens uitgegeven door de Brugse gidsenbond). Hierin ontbreekt de vermelding van 'lazaren' in het huishoudelijk reglement uit 1236 van de Gentse leprozerie. In de Latijnse teksten werd het woord leproos wel gebruikt. De termen melaats en leproos verspreidden zich vanuit het noorden en het oosten vanaf de 15de eeuw naar onze streken.
- ³ De Potter, F., *Gent van den oudsten tijd tot heden*, 1933, p. 428 van deel 8 (postume uitg.).
- ⁴ Maréchal, G., Lepra-onderzoek in Vlaanderen, 14-16de eeuw. In: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 1976, jg. 14, p. 29-63.
- ⁵ Wikipedia anno 2012, Sint-Winoksbergen; Mechelen idem.
- ⁶ Viaene, A., 1961, jg. 7, p. 308; p. 551-561 en jg. 8, p. 122-127; Maréchal, G., De leprozen in de kwartieren Brugge en het Brugse Vrije. Nieuwe cijfers. In: *Handelingen van het Brugs Genootschap voor Geschiedenis*, 1979, jg. 116, p. 147-172; Larbouillat, J., Akkerzieken in de Zwinstreek. In: *Rond de Poldertorens*, 1988, jg. 30, p. 1-14; Vanhaesebrouck, M., *Toponymie van Deinze 1100-1600*, 1982, p. 87 en 126; De Vos, A., Stockman, L., Van de Woestijne, Meetjeslandse toponiemen tot 1600. Deel 6, band 1, Eeklo, 1994, p. 240; het 'ziekhuisje' in Ursel wordt vermeld in SAG, reeks 330 nr. 24, f. 380; De Clerk, J., Waren er ooit melaatsen in Baardegem? In: *De Faluintjes*, 2008, jg. 21 nr. 1, p. 30-59; Liessens, G., Enkele gegevens over een melaatsenhuisje in Aaigem. In: *Mededelingen van de heemkundige kring van Erpe-Mere*, 1989, jg. 29 nr. 3, p. 45-46.
- ⁷ Viaene, A., 1961, jg. 7, p. 308.
- ⁸ Simon de Mirabello bezorgde in 1346 een gift aan 'den hackerzieken die up eene mile omtrent de poert woenen' (Van der Haeghen, V., *Het klooster ten Walle en de abdij van de Groene Briel*, Gent, 1888, p. 63). De verblijfplaatsen moesten wel nog binnen het Vrije van Gent (binnen de Rijtgrens: de Rietgracht of jurisdictie van de Gent) liggen. Dit werd soms de 'banmijl' van Gent genoemd. De 'poert' (poort) is de stad.
- ⁹ Touati, F.O., Contagion and leprosy: myth, ideas and evolution in medieval minds and societies. In: *Contagion: Perspectives from Premodern Societies* (ed. Conrad, L. en Wujastyk, D.), Aldershot: Ashgate, 1999, p. 179-200. De opvatting dat lepra in onze streken zou binnengebracht zijn door terugkerende kruisvaarders is foutief. De ziekte was toen al eeuwenlang endemisch (inheems) in West-Europa.
- ¹⁰ Een verbod voor de leprozen op het gaan eten in de stad, werd in De Coninck en Blockmans (1967, p. 21) geïnterpreteerd als een maatregel om verspreiding van besmetting tegen te gaan. Van een dergelijke motivatie is in de tekst zelf geen spoor te vinden.
- ¹¹ De vraag of de in de bijbel in detail beschreven aandoening werkelijk melaatsheid was, laten we graag over aan bijbelexegeten en andere specialisten. De middeleeuwse houding werd er zeker door beïnvloed, maar de voorschriften werden selectief overgenomen, soms verschillend van streek tot streek.
- ¹² Nog een tweede evangelieverhaal, de 'opwekking van Lazarus' door Jezus uit het Johannus-evangelie, werd door het volk meestal verward met het eerste. Beiden komen in essentie neer op 'God hielp': in het ene geval door de arme Lazarus na zijn dood naar de hemel te voeren; in het andere door de dode Lazarus terug tot leven te wekken en letterlijk uit zijn graf te laten opstaan.
- ¹³ SAG, reeks 94 charters, nr. 1023 (1545).

¹⁴ Viaene, A., 1961, p. 289. Het opschrift werd beschreven door Julius Vuylsteke in de *Inventaire archéologique de Gand*, nr. 181 (1900) en meer uitgebreid becommentarieerd in *Annalen der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 1902, deel 4, p. 6-19. De levensloop van Sybilla van Anjou lijkt bizar in onze 21ste-eeuwse ogen. Ze was eerst uitgehuwelijkt aan Willem Clito, de latere rivaal van Dirk van de Elzas in de strijd om de opvolging van de vermoorde Karel de Goede. Het huwelijk werd ongeldig verklaard door de paus op aandringen van de Engels-Normandische koning in wiens strategie dat niet paste. Na de dood van Willem, getroffen door een pijl bij het beleg van Aalst (1128), huwde Dirk diens eerste ‘weduwe’ (Clito was intussen hertrouwd). Bethanië is de plaats waar volgens de christelijke traditie het graf van Lazarus (van het tweede Lazarusverhaal met de verrijzenis) was. Dit illustreert hoe de twee verhalen door elkaar gemengd werden.
